

Φερόνας, Α. (2021), «Κοινωνική τάξη, κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική αλληλεγγύη», στο Καρακιουλάφη, Χ. και Παπαδόπουλος, Α. (επιμ.), *Κοινωνικές Ανισότητες, Κοινωνικοί Διαχωρισμοί και Μορφές Δράσης στο Σύγχρονο Καπιταλισμό*, Αθήνα: Gutenberg, (υπό έκδοση).

1. Εισαγωγή

Το κεφάλαιο αυτό έχει ένα διττό σκοπό. Πρώτον, επιχειρεί να ερμηνεύσει με κοινωνιολογικούς όρους τη σταδιακή επικράτηση του κοινωνικού αποκλεισμού, ως κεντρικής έννοιας για την ανάλυση του κοινωνικού μειονεκτήματος στις σύγχρονες κοινωνίες. Το βασικό επιχείρημα που αναπτύσσεται είναι, ότι η σταδιακή υποκατάσταση της κοινωνικής τάξης από τον κοινωνικό αποκλεισμό δεν συνιστά απλώς μια ορολογική μετάβαση, αλλά σηματοδοτεί την εγκαθίδρυση ενός νέου κυρίαρχου «παραδείγματος» για την ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων στο πλαίσιο της μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Το *παράδειγμα της κοινωνικής τάξης*, με τη φτώχεια ως κεντρικό εργαλείο ανάλυσης των κοινωνικών ανισοτήτων στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας, αντικαθίσταται σταδιακά από το *παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού*. Το νέο αυτό παράδειγμα παραπέμπει σε μια νέα θέαση του κοινωνικού, αφού μας απομακρύνει από μια *κάθετη* αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι ανισότητες και η φτώχεια είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής, προς όφελος μιας *οριζόντιας* διχοτομικής αναπαράστασης της κοινωνίας, όπου η κυρίαρχη τάση είναι μια πόλωση μεταξύ των ενταγμένων και των αποκλεισμένων. Δεύτερον, επιχειρεί να δείξει ότι η μετάβαση από το παράδειγμα της κοινωνικής τάξης σ' αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού θέτει σημαντικές προκλήσεις για τον τρόπο που η κοινωνική αλληλεγγύη συγκροτείται εννοιολογικά, οργανώνεται συλλογικά και εκφράζεται θεσμικά στις σύγχρονες κοινωνίες.

Η διάρθρωση του κεφαλαίου έχει ως εξής. Στην επόμενη ενότητα παρουσιάζονται τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά του παραδείγματος της κοινωνικής τάξης στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας. Στην τρίτη ενότητα αναλύονται οι διαδικασίες που οδήγησαν στη σταδιακή υποχώρηση της κοινωνικής τάξης, ως του κυρίαρχου παραδείγματος για την ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων. Στην τέταρτη ενότητα, αναδεικνύονται τα βασικά χαρακτηριστικά του παραδείγματος του κοινωνικού αποκλεισμού στο πλαίσιο της σύγχρονης μεταβιομηχανικής κοινωνίας. Τέλος, στην πέμπτη ενότητα αναλύονται οι

επιπτώσεις της μετάβασης από την κοινωνική τάξη στο κοινωνικό αποκλεισμό για την εννοιολόγηση, ερμηνεία και θεσμική έκφραση της κοινωνικής αλληλεγγύης στις σύγχρονες κοινωνίες.

2. Το «παράδειγμα» της κοινωνικής τάξης στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας

Στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας η έννοια της *κοινωνικής τάξης*¹ αποτελούσε το αδιαμφισβήτητο *παράδειγμα*² για την ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων. Θεμελιωτής του παραδείγματος υπήρξε ο Μαρξ (1818-83), ο οποίος συνέδεσε την ύπαρξη των κοινωνικών τάξεων με καθορισμένες ιστορικές φάσεις ανάπτυξης του τρόπου παραγωγής των κοινωνιών. Στο πλαίσιο αυτό, στην εκάστοτε ιστορική στιγμή η διαμόρφωση του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, που συναρτάται με το βαθμό ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, δημιουργεί μια άνιση κατανομή της εργασίας και των προϊόντων της, τόσο ποιοτικά όσο και ποσοτικά (Μοσχονάς 2005: 91-93). Κατά συνέπεια, για τον Μαρξ το μοναδικό κριτήριο των ταξικών διαιρέσεων είναι η σχέση των ατόμων με τα μέσα παραγωγής (ιδιοκτήτες έναντι μη ιδιοκτητών). Στον δουλοκτητικό τρόπο παραγωγής, ο πρωταρχικός διαχωρισμός ήταν μεταξύ των ελεύθερων πολιτών και των δούλων (μιας τάξης χωρίς δικαιώματα και ελευθερίες), στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, μεταξύ των ιδιοκτητών γης (φεουδάρχες) και μη ιδιοκτητών (αγρότες και δουλοπάροικοι), ενώ στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, μεταξύ των ιδιοκτητών του βιομηχανικού κεφαλαίου (αστοί καπιταλιστές) και της εργατικής τάξης (προλεταριάτο). Αυτός ο αποκλειστικά οικονομικός ορισμός της τάξης - δηλαδή οι ιδιοκτήτες έναντι των μη ιδιοκτητών - επέτρεψε στον Μαρξ να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η εξάλειψη της ιδιωτικής ιδιοκτησίας σε οποιοδήποτε μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία θα εξαλείψει την εκτεταμένη κοινωνική ανισότητα και την ταξική διάρθρωση (Kerbo 2006: 228).

¹ Η «κοινωνική τάξη» χρησιμοποιείται εδώ με την ευρεία της έννοια και όχι στη μαρξιστική αυστηρή εκδοχή της, ώστε να περιλαμβάνει όλη τη σχετική θεωρητική συζήτηση περί κοινωνικής διαστρωμάτωσης και του ρόλου των κοινωνικών τάξεων/στρωμάτων για την ανάλυση των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία.

² Ο Th. Kuhn (1996), ονόμασε «παράδειγμα» (paradigm) το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται κάθε φορά η επιστήμη και αποτελείται από τις γενικές θεωρητικές παραδοχές, τους νομούς και τις τεχνικές εφαρμογής παραδοχών και νόμων που αναγνωρίζονται και υιοθετούνται από τα μέλη μιας συγκεκριμένης επιστημονικής κοινότητας.

Η συνάρθρωση των ταξικών σχέσεων γύρω από την παραγωγή και την ιδιοποίηση του κοινωνικού προϊόντος έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία σχέσεων *εκμετάλλευσης* της μιας κοινωνικής τάξης από την άλλη. Για την ύπαρξη της εκμεταλλευτικής σχέσης πρέπει να ικανοποιούνται δύο συνθήκες. Πρώτον, η παραγωγικότητα της εργασίας πρέπει να υπερβαίνει το ελάχιστο επίπεδο συντήρησης για τους άμεσους παραγωγούς. Δεύτερον, μια τάξη πρέπει να κατέχει και να ελέγχει τουλάχιστον ένα μέρος των μέσων παραγωγής και να είναι σε θέση να αξιώσει το προϊόν της υπερεργασίας (Gough 2008:59). Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής η εκμετάλλευση αυτή αναφέρεται στη διαδικασία κατά την οποία η αστική τάξη αποσπά υπερεργασία από την εργατική τάξη, κάτι που σημαίνει ότι η συνολική εργασία της τελευταίας παράγει ένα κοινωνικό προϊόν, του οποίου μόνο ένα μέρος επιστρέφει σ' αυτή την τάξη με τη μορφή του μισθού ή άλλων καταναλωτικών αγαθών (πχ. τροφή, στέγαση, ένδυση, θέρμανση κλπ.), ενώ το υπόλοιπο (υπερ-προϊόν) ιδιοποιείται από την κυρίαρχη τάξη (Gough, 2008:58). Η υπερεργασία αντιπροσωπεύει για τον εργάτη μια απλήρωτη αξία, ενώ για τον καπιταλιστή υπεραξία (Αλεξίου 2009:212). Ως αποτέλεσμα, οι δύο αυτές τάξεις ακολουθούν μια πορεία διαμετρικά αντίθετη. Η αστική τάξη συσσωρεύει συνεχώς πλούτο, ενώ η εργατική τάξη σταδιακά υποβιβάζεται και εξαθλιώνεται (Μοσχονάς 2005: 95).

Η μαρξική θεωρία παρέχει ένα *κάθετο διπολικό μοντέλο ταξικής διάρθρωσης*. Αν και ο Μαρξ αναγνώριζε την ύπαρξη ορισμένων ενδιάμεσων τάξεων (πχ. γαιοκτήμονες, έμποροι, βιοτέχνες κλπ.), θεωρούσε ότι συνιστούν μια κοινωνική συνθετότητα νοούμενη ως απλή έκφραση της ιστορικής συγκυρίας, που διέπεται από το στοιχείο της μεταβατικότητας. Εξελικτικά είτε θα χαθούν είτε θα προλεταριοποιηθούν, αφού το μικρό τους κεφάλαιο δεν θα μπορεί να συναγωνιστεί την κυρίαρχη βιομηχανική τάξη (Μοσχονάς 2005: 96-97). Εν κατακλείδι, οι τρεις βασικές αρχές στις οποίες θεμελιώνεται η ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων με όρους κοινωνικής τάξης ή ταξικής διάρθρωσης στη μαρξική θεώρηση είναι: α) οι κοινωνικές τάξεις ορίζονται στο επίπεδο της παραγωγής, β) η σχέση μεταξύ των κοινωνικών τάξεων είναι σχέση εκμετάλλευσης και γ) ο νόμος ανάπτυξης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής οδηγεί, αφενός, στην αυξανόμενη εξαθλίωση του προλεταριάτου, και αφετέρου, συμβάλλει στην αυξανόμενη οργάνωση και αυτό-συνειδητοποίησή του (Μοσχονάς 2005: 102).

Από την άλλη πλευρά, στη σκέψη του Βέμπερ, το μαρξικό κάθετο διπολικό μοντέλο ταξικής διάρθρωσης, όπου η κυρίαρχη αστική τάξη εκμεταλλεύεται το προλεταριάτο στη βάση της σχέσης τους με τα μέσα παραγωγής, υποχωρεί προς όφελος μιας επίσης *κάθετης ιεράρχησης*

με όρους κοινωνικής κατάστασης ή θέσης (status). Καταρχάς, ο Βέμπερ διεύρυνε το οικονομικό κριτήριο του Μαρξ, έτσι ώστε να περιλαμβάνει, εκτός από τη σχέση με τα μέσα παραγωγής και τη διαφορική πρόσβαση των ατόμων σε αγαθά και υπηρεσίες και γενικότερα στην αγορά. Κατά μία έννοια δηλαδή, ο Βέμπερ αναγνώρισε δύο μορφές οικονομικών διαίρεσεων υπό τον όρο «κοινωνική τάξη», αυτές που βασίζονται στην ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, καθώς και αυτές που ορίζονται από οικονομικές διαφορές που δεν έχουν άμεση σχέση με την ιδιοκτησία, όπως οι επαγγελματικές δεξιότητες, τα τυπικά προσόντα και ευρύτερα η σχέση με την αγορά. Στη συνέχεια, προσέθεσε δύο ακόμη κριτήρια κοινωνικού διαχωρισμού. Πρώτον, το *κύρος ή γόητρο*, που αποδίδεται από τους άλλους στις επιμέρους κοινωνικές ομάδες και θεμελιώνεται πάνω στο εκάστοτε κυρίαρχο σύστημα αξιών (Κασιμάτη 2004:18). Ενώ η κοινωνική τάξη προσδιορίζεται αντικειμενικά, η κοινωνική θέση εξαρτάται από τις υποκειμενικές εκτιμήσεις των ανθρώπων για τις κοινωνικές διαφορές. Δεύτερον, το *κόμμα* (ισχύς ή εξουσία) που ορίζει μια ομάδα ανθρώπων που συνεργάζονται γιατί έχουν κοινή προέλευση, σκοπούς ή συμφέροντα. Στη θεώρηση του Βέμπερ, το κόμμα εμπεριέχει μια ευρύτερη προσέγγιση απ' ό,τι το πολιτικό κόμμα με τη συνήθη του έννοια, και περιλαμβάνει κάθε συμμαχία ή οργάνωση που έχει στόχο την άσκηση δύναμης στην κοινωνία. Η δύναμη με τη σειρά της, επιτρέπει στα άτομα ή τις κοινωνικές ομάδες να επιβάλουν τη βούλησή τους σε άλλα άτομα ή κοινωνικές ομάδες, ξεπερνώντας τις ενδεχόμενες αντιρρήσεις ή αντιστάσεις τους (Hughes and Kroehler, 2007:355). Στις σύγχρονες κοινωνίες ο σχηματισμός ενός κόμματος (ή ομάδας δύναμης) είναι μια σημαντική όψη της δύναμης και μπορεί να επηρεάσει την στρωμάτωση ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη και την κοινωνική θέση. Τα τρία αυτά κριτήρια μπορεί να συνδυάζονται μεταξύ τους, αλλά μπορεί και να μην ταυτίζονται.

Όπως γίνεται αντιληπτό, η ανάλυση του Βέμπερ για την κοινωνική ανισότητα διαφοροποιείται ουσιαστικά από τη μαρξική θεώρηση με βάση την έννοια της κοινωνικής τάξης και παραπέμπει σε μια θεώρηση κοινωνικής στρωμάτωσης. Στο πλαίσιο αυτό, η ιεράρχηση των κοινωνικών ομάδων βάσει της κοινωνικής τους θέσης, δεν αντικατοπτρίζει τη σχέση τους με τα μέσα παραγωγής, αλλά απεικονίζει μια σειρά κοινωνικών διαχωρισμών, τρόπων ζωής, ευκαιριών επιβίωσης υπό το πρίσμα των σχέσεων εξουσίας που επικρατούν σε κάθε κοινωνία (Παπαδόπουλος, 2008:163). Έτσι είναι δυνατή η διάκριση ποικίλων ομάδων κοινωνικής θέσης στο γενικό πλαίσιο της κοινωνικής στρωμάτωσης, όπως: α) η εργατική τάξη, β) τη μικροαστική τάξη, γ) η τάξη των διανοουμένων και των τεχνικών και δ) η προνομιούχα τάξη. (Μοσχονάς 2005: 43-44). Αξίζει, στο σημείο αυτό, να υπογραμμιστεί και

η συμπερίληψη στην θεώρηση περί κοινωνικής διαστρωμάτωσης του Βέμπερ των λεγόμενων «κλειστών ομάδων». Οι ομάδες αυτές αναπτύσσονται σε προ-καπιταλιστικά κοινωνικοοικονομικά συστήματα και αναφέρονται σ' ένα σύνολο ατόμων που μονοπωλούν συγκεκριμένα προνόμια λόγω της θέσης που κατέχουν στην κοινωνία και που συνήθως προσδιορίζεται, όχι από υλικούς παράγοντες αλλά από έναν συγκεκριμένο τρόπο ζωής (πχ. φυλή, γλώσσα, η θρησκεία, κατοικία, μορφωτικό επίπεδο κλπ.) (Μοσχονάς 2005: 41-42). Η θεώρηση αυτή του Βέμπερ, περί της ύπαρξης διαφορετικών «κλειστών ομάδων» γοήτρου που ανταγωνίζονται για την «μονοπώληση» (monopoly) και «περιχαράκωση» (closure) ευκαιριών και προνομίων, προσέφερε στην κοινωνιολογική θεωρία ένα από τα βασικά θεωρητικά υποδείγματα για τη μελέτη της σύγχρονης έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού (βλ. παρακάτω). Το βεμπεριανό αναλυτικό σχήμα είναι εν πολλοίς ταξινομικό, αφού σημείο εκκίνησης ορίζει την αγορά και όχι τον τρόπο παραγωγής. Τουτέστιν, οι κοινωνικές θέσεις διαβαθμίζονται ιεραρχικά καθώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις συνθήκες της αγοράς που συνυφαίνονται με κριτήρια οικονομικά, γοήτρου και εξουσίας. Ωστόσο, η ιεραρχική διάταξη του Βέμπερ παράγει μία σειρά κοινωνικών θέσεων, που εν πολλοίς, καταλύει κάθε έννοια διπολικότητας. Με άλλα λόγια, το ταξινομικό σχήμα του Βέμπερ απηχεί σε μία πλουραλιστική κοινωνική στρωμάτωση, που συνίσταται από πολλαπλές κοινωνικές τάξεις/θέσεις, με αποτέλεσμα να μην διακρίνουμε που ξεκινά η μία τάξη και που τελειώνει η άλλη (Μοσχονάς 2005: 47-48).

Η πολυδιάστατη θεώρηση του Βέμπερ για την κοινωνική στρωμάτωση έγινε η πιο αποδεκτή προοπτική μεταξύ των κοινωνιολόγων κατά τη διάρκεια του εικοστού αιώνα, αφού επέτρεψε στους κοινωνιολόγους, μεταξύ άλλων, να εξηγήσουν τις ταχύτατα αναπτυσσόμενες μεσαίες τάξεις με τη δημιουργία μιας ευρείας γκάμας επαγγελματικών κατηγοριών μεταξύ των ιδιοκτητών του κεφαλαίου και της ανειδίκευτης εργατικής τάξης. Επίσης, η σύνθετη θεώρηση του Βέμπερ για την κοινωνική στρωμάτωση θα μπορούσε να εξηγήσει γιατί η κοινωνική διαστρωμάτωση και η ανισότητα δεν εξαφανίστηκαν σ' εκείνες τις κοινωνίες του εικοστού αιώνα που αυτό-αποκλήθηκαν κομμουνιστικές. Όπως προέβλεπε ο Βέμπερ, όταν μια διάσταση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης ελαχιστοποιείται, όπως η ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής, μια άλλη διάσταση αναδύεται ως πιο σημαντική, όπως πχ. η διάσταση της εξουσίας και ο έλεγχος της κρατικής γραφειοκρατίας στις κομμουνιστικές κοινωνίες (Kerbo 2006:229).

Συνοψίζοντας την ενότητα αυτή, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '70, αποτελούσε κοινό τόπο η θέση ότι «ο διαχωρισμός της κοινωνίας σε διακριτές

κοινωνικές τάξεις αποτελεί το βασικό σύμπτωμα της κοινωνικής ανισότητας στον σύγχρονο κόσμο» (Botommore 1965:14) και η *κοινωνική τάξη* (με την ευρεία της έννοια) το κύριο επεξηγηματικό μοντέλο για την ερμηνεία της. Παρά τις διαμάχες μεταξύ των διαφορετικών κοινωνιολογικών σχολών και θεωρητικών παραδόσεων (π.χ. μαρξιστές, βεμπεριανοί, λειτουργιστές κ.λπ.) σχετικά με τα κριτήρια κατάταξης των ατόμων ή/και των κοινωνικών ομάδων στην κοινωνική ιεραρχία (π.χ. σχέση με τα μέσα παραγωγής, κύρος, δύναμη, θέση στο επάγγελμα κ.λπ.), υπήρχε μια συναίνεση περί της θεμελιώδους ερμηνευτικής αξίας των κοινωνικών τάξεων ή στρωμάτων για την κατανόηση των κοινωνικών ανισοτήτων και του τρόπου με τον οποίο οι τελευταίες επηρεάζουν και διαμορφώνουν την κοινωνική πραγματικότητα (Munck 2005: 32). Το παράδειγμα αυτό παρέπεμπε σε μια «κάθετη» (vertical) αναπαράσταση της κοινωνίας, στενά συνδεδεμένης με τις θεωρίες περί οικονομικής ανισότητας και κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Daly 2006, Beland and Mahon 2016), όπου οι άνθρωποι τοποθετούνται «πάνω» (up) ή «κάτω» (down) στην κλίμακα της εισοδηματικής ή κοινωνικής ανισότητας (Αλεξίου 2009, 2011), ενώ η φτώχεια (σε όλες τις επιμέρους εκδοχές της) αναπαριστούσε το πλήθος των ανθρώπων που βρίσκονταν στο κατώτερο σημείο της εισοδηματικής ή κοινωνικής ιεραρχίας.

3. Η σταδιακή υποχώρηση του παραδείγματος της κοινωνικής τάξης

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 μια σειρά αλληλένδετων εξελίξεων άρχισαν να σηματοδοτούν τη σταδιακή υποχώρηση της *κοινωνικής τάξης*, ως του κυρίαρχου παραδείγματος για την ανάλυση και ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων. Στο πλαίσιο της κοινωνιολογικής θεωρίας, ως βασική αιτία για την υποχώρηση αυτή αναδείχθηκαν οι ραγδαίες οικονομικές, τεχνολογικές και κοινωνικές μεταβολές που οδήγησαν σταδιακά στην ανάδυση της μεταβιομηχανικής κοινωνίας (Bell 1976). Η μετάβαση αυτή χαρακτηρίστηκε από μια σειρά συνακόλουθων μεταβολών των προτύπων (α) της απασχόλησης και της ανεργίας (π.χ. ενίσχυση της ευελιξίας, ζήτηση για νέες δεξιότητες, μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, κ.λπ.), (β) του κράτους πρόνοιας (π.χ. ενεργοποίηση, αλλαγές στα κριτήρια επιλεξιμότητας των παροχών, επιλεκτικότητα, κ.λπ.), (γ) των μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών (π.χ. ενίσχυση πολύ-πολιτισμικότητας των κοινωνιών), (δ) της οικογένειας και των διαπροσωπικών σχέσεων, κ.λπ. (Littlewood et al. 2007:8).

Ένα δεύτερο κύμα αμφισβήτησης προκλήθηκε από την ανάδυση των νέων κοινωνικών κινημάτων που άρχισαν να αναδεικνύουν νέες μορφές κοινωνικών διαχωρισμών και εκμετάλλευσης, πέραν των παραδοσιακών ταξικών αναλύσεων. Σύμφωνα με τα κινήματα αυτά οι κοινωνικές ανισότητες στη σύγχρονη κοινωνία μορφοποιούνται στη βάση μη-οικονομικών, μη-ταξικών κατηγοριών, όπως αυτές του κοινωνικού φύλου, της φυλής, της εθνικότητας, του σεξουαλικού προσανατολισμού κ.λπ. (Munck 2005:32).

Μια από τις πιο πρώιμες κριτικές της επάρκειας της ταξικής ανάλυσης προήλθε από τον Pahl (1989), όταν υποστήριξε ότι η έννοια της κοινωνικής τάξης δεν μπορεί να αποτελέσει ικανό επεξηγητικό μοντέλο των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρονη κοινωνία. Κι αυτό γιατί το κοινωνιολογικό τρίπτυχο «διάρθρωση-συνείδηση-δράση» δεν αποδεικνύεται πια συμπαγές, καθώς στην πράξη η ταξική συνείδηση δεν απορρέει ως φυσικό αποτέλεσμα από την ταξική θέση, αλλά ούτε οδηγεί πάντα σε ταξική δράση (Παπαδόπουλος, 2008:191). Την ίδια εποχή, ο Offe (1985) έγραφε για την «αποδιάρθρωση» (decomposition) των κοινωνικών τάξεων που προκαλούσε ο «νέος» καπιταλισμός της δεκαετίας του '80. Μεταγενέστερα, οι Pakulski and Waters (1996) θεμελίωσαν μια πιο ολοκληρωμένη κριτική, υποστηρίζοντας τη θέση περί του «θανάτου των κοινωνικών τάξεων» (death of class thesis), βασισμένη σε τέσσερα σημεία: Πρώτον, ο οικονομικός παράγοντας σε όλες του τις διαστάσεις (π.χ. σχέση με τα μέσα παραγωγής, πλούτος, θέση στην αγορά εργασίας, κ.λπ.) δεν συνιστά πλέον το βασικό κριτήριο κατάταξης στην κοινωνική ιεραρχία και καθορισμού των ατομικών ευκαιριών επιβίωσης. Δεύτερον, η κοινωνική τάξη δεν αποτελεί πια τη βάση για την κατασκευή των ταυτοτήτων, των ιδεολογιών και της πολιτικής δράσης των ατόμων, ούτε και ο κύριος προσδιοριστικός παράγοντας της μελλοντικής πρόσβασης στους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτισμικούς πόρους. Τρίτον, οι βασικοί κοινωνικοί διαχωρισμοί στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία συγκροτούνται στη βάση μη οικονομικών και μη ταξικών χαρακτηριστικών, όπως αυτά της φυλής, του φύλου, της εθνικότητας, του τρόπου ζωής και των καταναλωτικών πρακτικών. Τέταρτον, ο ανταγωνισμός και οι αγώνες μεταξύ των κοινωνικών τάξεων δεν αποτελούν πλέον τον καθοριστικό παράγοντα της κοινωνικής μεταβολής (Παπαδόπουλος 2008:190).

Τη σκυτάλη της αμφισβήτησης της σπουδαιότητας της κοινωνικής τάξης για την ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία πήραν οι θεωρητικοί της «ώστερης νεωτερικότητας» (late modernity) και οι μεταμοντέρνοι στοχαστές. Ο Beck (1992) ονομάζει τη νέα μορφή κοινωνίας που αναδύεται ως το αποτέλεσμα των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης και της εξατομίκευσης, ως «αναστοχαστική νεωτερικότητα»

(reflexive modernity). Η νέα αυτή νεωτερικότητα συνοδεύεται από την «κοινωνία της διακινδύνευσης» (risk society), όπου οι κοινωνικές ανισότητες εξακολουθούν να υπάρχουν, ωστόσο δεν βιώνονται στη βάση δομικών παραγόντων όπως οι κοινωνικές τάξεις ή οι κοινωνικές θέσεις, αλλά εξατομικευμένα (Beck 2005). Από τη στιγμή που η ζωή των δρώντων υποκειμένων έχει πάψει να καθορίζεται από την ταξική τους θέση, αυτά λειτουργούν με βάση τις δικές τους δυνάμεις και γίνονται περισσότερο αναστοχαστικά (Ritzer 2012: 578). Από την άλλη πλευρά, ο Bauman αποσυνδέει σαφώς την κοινωνική διαστρωμάτωση από την ταξική ανάλυση στο πλαίσιο της «ρευστής νεωτερικότητας» (liquid modernity), ταυτίζοντας σχεδόν την πρώτη με την κατανάλωση και τις καταναλωτικές πρακτικές. Γράφει χαρακτηριστικά: «.....οι θέσεις που κερδίζονται ή αποδίδονται στο άξονα αρίστευσης/υστέρησης στις καταναλωτικές επιδόσεις μετατρέπονται σε κορυφαίο παράγοντα διαστρωμάτωσης και σε βασικό κριτήριο ένταξης ή αποκλεισμού, καθοδηγώντας έτσι τη κατανομή της κοινωνικής υπόληψης ή του στιγματισμού και το μέγεθος της δημόσιας προσοχής» (Bauman 2008:74). Όπως σημειώνει ο Εμμανουήλ (2016:24), «η πολλαπλότητα των πολιτισμικών, σχεσιακών και συμβολικών διαφοροποιήσεων και ταυτοτήτων, καθώς και ο ισχυρός ρόλος παραγόντων όπως το φύλο, η ηλικία και η εθνοτική ομάδα, που διατέμνουν τα κλασσικά σχήματα διαστρωμάτωσης, αποτελούν το βασικό γνώρισμα όλων των μεταμοντέρνων προσεγγίσεων». Κατά συνέπεια, η κλασική ταξική ανάλυση εγκαταλείπεται προς όφελος νέων θεωρητικών σχημάτων όπου κυριαρχεί η χαοτική πολλαπλότητα εξατομικευμένων επιλογών κοινωνικής ταυτότητας.

Στον απόηχο των παραπάνω εξελίξεων στο μακρο-κοινωνικό αλλά και θεωρητικό επίπεδο, το παράδειγμα της κοινωνικής τάξης αρχίζει σταδιακά να υποχωρεί. Από τις αρχές της δεκαετίας του '90 φαίνεται να εγκαθιδρύεται μια νέα διχοτομική αναπαράσταση της κοινωνίας που διακρίνει μεταξύ (α) των κατόχων μιας κοινωνικής θέσης από την οποία απορρέουν όλων των ειδών οι κοινωνικές εγγυήσεις (πόροι, αγαθά, δικαιώματα και υπηρεσίες) και (β) ενός ολοένα αυξανόμενου «ρευστού» πληθυσμού που μένει στο μεταίχμιο ή στο περιθώριο του κύριου κορμού της κοινωνίας και που εξαρτάται από τους μηχανισμούς της πρόνοιας: τους «ενταγμένους» (insiders) και τους «αποκλεισμένους» (outsiders) (Messu 1996, Beland and Mahon 2016). Το παράδειγμα της κοινωνικής τάξης άρχισε να αντικαθίσταται σταδιακά από αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού.

4. Το «παράδειγμα» του κοινωνικού αποκλεισμού στο πλαίσιο της μετα-βιομηχανικής κοινωνίας

Σε αντίθεση με τη μαρξική έννοια της κοινωνικής τάξης, το παράδειγμα του *κοινωνικού αποκλεισμού* έλκει την καταγωγή του από τη σκέψη δύο άλλων κλασσικών στοχαστών της κοινωνιολογίας, του Ντυρκάιμ και του Βέμπερ, και ειδικότερα τη θέση του πρώτου για τον ηθικό/πολιτισμικό χαρακτήρα του κοινωνικού δεσμού στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες και τη θεωρία του δεύτερου περί «κοινωνικής περιχαράκωσης» (social closure). Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι η εξω-παραγωγική/εξω-ταξική θεμελίωση του κοινωνικού αποκλεισμού (Αλεξίου 2011).

Τη θεμελίωση του κοινωνικού δεσμού, ως του καθοριστικού συγκολλητικού στοιχείου των ατόμων και των κοινωνικών ομάδων μεταξύ τους αλλά και με την ευρύτερη κοινωνία, τη βρίσκουμε στο κλασσικό έργο του Ντυρκάιμ με τίτλο *Ο Κοινωνικός Καταμερισμός της Εργασίας* (1893), που άσκησε και τη μεγαλύτερη επιρροή στις μεταγενέστερες κοινωνιολογικές συζητήσεις περί κοινωνικής αλληλεγγύης και κοινωνικής συνοχής. Πώς γίνεται, ρωτά, το άτομο την ίδια στιγμή που γίνεται όλο και πιο αυτόνομο να εξαρτάται όλο και περισσότερο από την κοινωνία; Όπως είναι γνωστό βρήκε την απάντηση στην «οργανική αλληλεγγύη» που πηγάζει από τον αυξανόμενο καταμερισμό της εργασίας. Ενώ «μηχανική αλληλεγγύη» που κυριαρχεί στις παραδοσιακές κοινωνίες βασίζεται στις ομοιότητες μεταξύ των ανθρώπων, η οργανική αλληλεγγύη πηγάζει από την πολυμορφία. Η λειτουργία του καταμερισμού της εργασίας έγκειται στο γεγονός ότι κάνει τις ανθρώπινες δραστηριότητες αφενός πιο ποικιλόμορφες και εξειδικευμένες, αφετέρου περισσότερο αλληλεξαρτώμενες από ποτέ. Η κοινωνική «τάξη» (order) που δημιουργείται από τον καταμερισμό της εργασίας είναι, επίσης, κατά την άποψη του Ντυρκάιμ, μια ηθική τάξη. Ο καταμερισμός της εργασίας δημιουργεί έτσι νομικά και ηθικά τους κανόνες που τα άτομα είναι υποχρεωμένα να υπακούν. Μ' αυτόν τον τρόπο η κοινωνία δεν είναι κατακερματισμένη σ' ένα συνοθύλευμα ατόμων που συνδέονται μόνο μέσω τεχνητών και προσωρινών συμβάσεων. Τα άτομα συνδέονται με ηθικούς δεσμούς και δεσμεύονται σε ένα δίκτυο υποχρεώσεων από το οποίο δεν μπορούν να ξεφύγουν (Durkheim [1893] 1984). Η αλληλεγγύη με άλλα λόγια συνιστά ένα κοινωνικό γεγονός. Προκύπτει φυσικά από τη οργανική αλληλεξάρτηση η οποία με τη σειρά της είναι το αποτέλεσμα του αυξανόμενου καταμερισμού της εργασίας. Στο πλαίσιο αυτό, ο κοινωνικός αποκλεισμός συνιστά τη διαδικασία απόσπασης από αυτή την ηθική και κοινωνική τάξη και ισοδυναμεί με τη διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και της κοινωνικής

αλληλεγγύης, κάτι που ουσιαστικά θέτει υπό αίρεση το ίδιο το κοινωνικό συμβόλαιο που συνδέει τους πολίτες με το κράτος. Ένα κοινωνικό συμβόλαιο που στηρίζεται στην αμοιβαιότητα μεταξύ, τόσο των υποχρεώσεων που έχουν οι πολίτες προς την ευρύτερη κοινωνία και το κράτος, όσο και της υποχρέωσης που έχει το κράτος, ως αντάλλαγμα, να εγγυάται την ευημερία των πολιτών και τη διατήρηση της κοινωνικής συνοχής (Silver 1994, Allman 2013, Munk 2005).

Από την άλλη πλευρά, η προβληματική του κοινωνικού αποκλεισμού ενυπάρχει και στη θεωρία του Βέμπερ περί «κοινωνικής περιχαράκωσης» (social closure) (Parkin 1979). Η αποκλειούσα περιχαράκωση (exclusionary closure) συνιστά την προσπάθεια μιας «κλειστής ομάδας» να εξασφαλίσει για τον εαυτό της, δηλαδή να μονοπωλήσει, την πρόσβαση σε πόρους και ευκαιρίες σε βάρος άλλων ομάδων, μέσω μιας διαδικασίας καθυπόταξης. Αξίζει να σημειωθεί ότι στα κοινωνικά γνωρίσματα που επιστρατεύονται για να δικαιολογηθεί ο αποκλεισμός των «εξωτικών» (outsiders) περιλαμβάνονται κυρίως εξω-ταξικά χαρακτηριστικά, όπως η φυλή, η γλώσσα, η θρησκεία, η χωρική ή κοινωνική προέλευση, η καταγωγή και η κατοικία, το κύρος, το μορφωτικό επίπεδο κλπ. (Καυτατζόγλου 2006:172, Αλεξίου 2011:2). Συνεπώς, ο κοινωνικός αποκλεισμός, κατά τη βεμπεριανή εκδοχή, προκύπτει από τις διαφορές ισχύος και κυριαρχίας μεταξύ κλειστών ομάδων γοήτρου και νοείται ως η κυρίαρχη μορφή περιχαράκωσης των κοινωνικών και οικονομικών ευκαιριών (Murphy 1988:102).

Απηχώντας έντονα τις παραπάνω ιδέες της ντυρκεμιανής θεωρητικής παράδοσης περί κοινωνικού δεσμού και κοινωνικής συνοχής, ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» στη σύγχρονη εκδοχή του, εμφανίστηκε για πρώτη φορά στη Γαλλία τη δεκαετία του '60. Αρχικά αναφερόταν σε διάφορες κατηγορίες πληθυσμού που δεν καλύπτονταν από την κοινωνική ασφάλιση, άρα σε όσους είχαν τεθεί εκτός του δικτύου κοινωνικής αλληλεγγύης που συνέδεε τα μέλη της γαλλικής κοινωνίας. Ωστόσο, στη συνέχεια το περιεχόμενό του άρχισε να επεκτείνεται και να επαναπροσδιορίζεται συνεχώς σε μια προσπάθεια συμπερίληψης και νέων μορφών κοινωνικού μειονεκτήματος (Silver 1994, Spicker 2014). Από τη Γαλλία, η χρήση του εξαπλώθηκε διεθνώς, μέσω των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκτοπίζοντας σταδιακά την έννοια της φτώχειας (Room 1995, Armstrong 2010), ενώ παράλληλα οι σημασίες που του αποδίδονταν προσαρμόζονταν και αντανακλούσαν τα διαφορετικά πολιτικά και κοινωνικά πλαίσια (Burchardt et al. 2002, Levitas 1998).

Δεν θα αποτελούσε πρωτοτυπία να ισχυριστούμε ότι δεν υπάρχει ένας καθολικά αποδεκτός ορισμός για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η H. Silver σημείωνε ήδη από το 1994 ότι «.....ο ορισμός του κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι μια εύκολη υπόθεση» (1994: 535) και ότι η έννοια είναι «.....τόσο διαφορούμενη, πολυδιάστατη και ελαστική ώστε να μπορεί να οριστεί με πολλούς διαφορετικούς τρόπους» (1994: 536). Πράγματι, μια ματιά στην πλούσια σχετική βιβλιογραφία (Estivil 2003, Levitas et al. 2007, Littlewood et al. 2007, Popay et al. 2008, Mathieson et al. 2008, Talbot et al. 2012, Madanipour et al. 2015) θα αρκούσε για να διαπιστώσει κανείς ότι θα χρειάζονταν πολλές σελίδες απλώς για να καταγράψουμε τους σημαντικότερους από αυτούς. Ο Paugam (1996), υπογράμμιζε χαρακτηριστικά:

«Για ζητήματα κοινωνικά και πολιτικά ευαίσθητα όπως η φτώχεια και ο αποκλεισμός, οι κοινωνιολόγοι πρέπει πρώτα απ' όλα να αναγνωρίσουν την αδυναμία εξεύρεσης εξαντλητικών ορισμών. Αυτές οι έννοιες είναι σχετικές και ποικίλλουν ανάλογα με τον χρόνο και την περίπτωση. Είναι παράλογο να περιμένουμε να βρούμε έναν δίκαιο (fair) και αντικειμενικό ορισμό, ξέχωρα από τον κοινωνικό διάλογο, χωρίς να πέσουμε στην παγίδα μιας αδέξιας κατηγοριοποίησης ασαφώς ορισμένων πληθυσμιακών ομάδων» (Paugam 1996: 4).

Δεδομένης της ματαιότητας αναζήτησης του πιο «σωστού» ή του «καλύτερου» ορισμού (Littlewood et al. 2007:17) είναι πιο χρήσιμο να εστιάσουμε την προσοχή μας στα ενοποιητικά ή «συναινετικά» στοιχεία των επιμέρους ορισμών του κοινωνικού αποκλεισμού, δηλαδή σ' εκείνα τα χαρακτηριστικά ή πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού που είναι κοινά στους περισσότερους ορισμούς ή στις περισσότερες αναλύσεις περί κοινωνικού αποκλεισμού.

(α) Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως *πολυδιάστατη έννοια*. Το χαρακτηριστικό του κοινωνικού αποκλεισμού που έχει προσελκύσει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον στη σχετική βιβλιογραφία είναι η ποικιλία των πτυχών ή διαστάσεών του. Στο πλαίσιο αυτό είναι πλέον γενικά παραδεκτό ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί μια μορφή «σύνθετης ανισότητας» (complex inequality) (Silver 2010:191). Οι επιμέρους ορισμοί αναφέρονται ποικιλοτρόπως σε διαφορετικές διαστάσεις (κοινωνική, οικονομική, πολιτιστική, πολιτική) και διαφορετικά επίπεδα (μικρο- π.χ. άτομου, νοικοκυριού, μεσο-, π.χ. γειτονιών και μακρο-, π.χ. έθνους-κράτους και περιοχών του κόσμου), στο πλαίσιο των οποίων φαίνεται να λειτουργεί ένα συνεχές κοινωνικού αποκλεισμού/ένταξης. Η γενική συμφωνία για τον πολυδιάστατο χαρακτήρα του κοινωνικού αποκλεισμού και η πεποίθηση σχετικά με την έκπτωση των κοινωνικά αποκλεισμένων από τους κυριότερους κοινωνικούς θεσμούς, έδωσε την ιδέα της

σύνδεσης του φαινομένου με τα δικαιώματα που πραγματώνονται μέσω της λειτουργίας των θεσμών αυτών ή με την παρεμπόδιση απορρόφησης κοινωνικών και δημοσίων αγαθών (Τσιάκαλος 1998). Το βασικό επιχείρημα εδώ είναι ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός στην πράξη εκδηλώνεται εκεί όπου δεν υπάρχουν δικαιώματα ή και όταν υπάρχουν είναι αδύνατη η πρόσβαση σ' αυτά (Παπαδοπούλου 2012: 115). Αυτή ήταν και η κυρίαρχη τάση στους πρώτους ορισμούς του κοινωνικού αποκλεισμού στο πλαίσιο της ΕΕ³, όταν ο τελευταίος οριζόταν κατά κύριο λόγο σε σχέση με την εμπέδωση των κοινωνικών δικαιωμάτων των πολιτών (Jehoel-Gijsbers and Vrooman 2007).

(β) Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως *σχεσιακή έννοια*. Το χαρακτηριστικό αυτό αντανακλά ακριβώς στην κρίσιμη εννοιολογική μετατόπιση από την αγγλοσαξονική έννοια της φτώχειας, που εστιάζει στα διανεμητικά αποτελέσματα, στη γαλλική έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού, με εστίαση στις κοινωνικές σχέσεις. Μια βασική πτυχή αυτής της προβληματικής είναι ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός περιλαμβάνει τη *διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού*. Αυτή περιγράφεται πολύ παραστατικά από τον G. Room, ο οποίος σημειώνει ότι στον πυρήνα της έννοιας βρίσκεται «... η ανεπάρκεια της κοινωνικής συμμετοχής, η έλλειψη κοινωνικής ένταξης και η έλλειψη ισχύος» με αποτέλεσμα «...οι σχεσιακοί δεσμοί με την ευρύτερη κοινωνία να διαρρηγνύονται σε μη αναστρέψιμο βαθμό» (Room 1995: 243). Με παρόμοιο τρόπο ο Sen (2000: 8) εντοπίζει την προστιθέμενη αξία του κοινωνικού αποκλεισμού «... στην υπογράμμιση του ρόλου των σχεσιακών χαρακτηριστικών της στέρησης δυνατοτήτων και κατά συνέπεια στην εμπειρία της φτώχειας». Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως «διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού» αποτελεί τον αγαπημένο άξονα ανάλυσης της γαλλικής σκέψης (Παπαδοπούλου 2012: 112). Στο μικρο-επίπεδο, αυτό συνεπάγεται την ανικανότητα των ατόμων ή κοινωνικών ομάδων να συμμετάσχουν στις συνηθισμένες κοινωνικές δραστηριότητες και να οικοδομήσουν ουσιαστικές κοινωνικές σχέσεις. Στο μακρο-κοινωνικό επίπεδο, η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού έχει μια ισχυρή ηθική διάσταση και αντανακλά την ανεπαρκή κοινωνική συνοχή και αλληλεγγύη (Silver 2012). Αντίθετα, η έλλειψή του καταλύει ολοκληρωτικά το κοινωνικό σύστημα. Το καίριο ερώτημα εδώ σχετίζεται με τη φύση, τους τύπους και τη λειτουργία του κοινωνικού δεσμού, ως του βασικού τροφοδότη της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες. Στο πλαίσιο αυτό τα κλασσικά ταξινομικά

³ Όπως σημειώνει ο Room et al., (1991:5), στο πλαίσιο της θέσπισης και λειτουργίας του Παρατηρητηρίου της Ε.Ε. για τον κοινωνικό αποκλεισμό (1990), ο τελευταίος οριζόταν «πρώτον και κυρίως σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα των πολιτών...» και στη βάση αυτή «... μπορεί να αναλυθεί με τους όρους της άρνησης ή της μη πραγματοποίησης κοινωνικών δικαιωμάτων».

σχήματα των Ντυρκάιμ (μηχανική και οργανική αλληλεγγύη), Tonnies (κοινότητα και κοινωνία) και Βέμπερ (κοινοτικοποίηση και κοινωνιοποίηση) υποχωρούν προς όφελος νέων τυπολογιών με σκοπό την ερμηνεία της ιδιαίτερα σύνθετης και πολυδιάστατης σχέσης μεταξύ κοινωνικού δεσμού και κοινωνικού αποκλεισμού στη σύγχρονη εποχή. Ως κοινό στοιχείο των νέων αυτών τυπολογιών αναδεικνύεται η πολλαπλότητα των κοινωνικών δεσμών σε αναλογία με την πολλαπλότητα των κοινωνικών ταυτοτήτων των ατόμων (πατέρας, φίλος, εργαζόμενος, μέλος κόμματος κ.λπ.) (Παπαδοπούλου 2012: 133). Έτσι γίνεται λόγος για (α) γραμμικούς δεσμούς (lineal bonds), μεταξύ γονιών και παιδιών, (β) δεσμούς επιλεκτικής συμμετοχής (elective participation bonds), μεταξύ φίλων, συναδέλφων και επιλεκτικών γνωριμιών, (γ) οργανικούς δεσμούς, που προκύπτουν στον εργασιακό χώρο και (δ) και δεσμούς πολιτικής και εθνικής ταυτότητας (citizenship bonds), που σχετίζεται με την προστασία των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που μοιράζονται τα μέλη της ίδιας πολιτικής κοινωνίας (Paugam 2017:13). Κατά συνέπεια, το τελικό αποτέλεσμα του κοινωνικού δεσμού ή της συλλογικής συνείδησης του συνόλου της κοινωνίας διαφοροποιείται ανάλογα με τη σύνθεσή της, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποτελεί το άθροισμα αυτών των επιμέρους δεσμών (Παπαδοπούλου 2012:110). Η σχεσιακή προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού, είτε ως διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού, δεν καταλήγει σε μια αναπαράσταση της κοινωνίας όπου οι αποκλεισμένοι βρίσκονται «εκτός» της κοινωνίας. Όπως σημειώνει η Silver (2010:190), «η πλήρης αποσύνδεση από την κοινωνία ή η ολοκληρωτική διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού είναι σπάνια». Αυτό που συνήθως συμβαίνει είναι τοποθέτηση των αποκλεισμένων «εντός» αλλά στο περιθώριο της κοινωνίας. Όπως μας έχει δείξει ο Simmel (1908) με τις μελέτες του για τον «ξένο» (Stranger) και τον «φτωχό» (Poor), οι αποκλεισμένοι βρίσκονται σε μια αντιφατική και διττή σχέση «εντός-εκτός» κοινωνίας. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά η Κανταντζόγλου (2006:116) «...τοποθετούνται σε ορισμένες κοινωνικές θέσεις, οι σχέσεις τους με την κοινωνία είναι αλλοιωμένες, αλλά ο αποκλεισμός δεν είναι απουσία σχέσεων, αποτελεί το προϊόν ενός συνόλου κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων, νοείται ως κοινωνική σχέση». Ή όπως έγραφε και ο ίδιος ο Simmel (1971 [1908]:170) « το να είσαι εκτός....δεν αποτελεί παρά έναν ειδικό τρόπο να είσαι εντός».

(γ) Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως *δυναμική έννοια*. Το ενδιαφέρον εδώ δε εστιάζεται μόνο στατικά, δηλαδή στο ποιος είναι κοινωνικά αποκλεισμένος και ποιος όχι, αλλά κυρίως στις διαδικασίες και τους μηχανισμούς που δημιουργούν και συντηρούν τον κοινωνικό αποκλεισμό, αν μάλιστα δεχτούμε ότι δεν μπορεί να αποδοθεί σε προσωπικές αποτυχίες και

στην ανικανότητα του ατόμου, αλλά κυρίως στις κοινωνικές διαρθρώσεις και καταστάσεις, στις πολιτικές και τις στρατηγικές που κάθε κοινωνία εφαρμόζει, για να αντιμετωπίζει τις κοινωνικές ομάδες της, δηλαδή πρακτικές που επιτρέπουν ή αποκλείουν τα μέλη μιας κοινωνίας να δράσουν, εξασφαλίζοντας ή όχι τις ευκαιρίες και δυνατότητες συμμετοχής στο κοινωνικό γίγνεσθαι (Κασιμάτη 1998: 276). Ουσιαστικά, προκειμένου να περιγράψουμε τον κοινωνικό αποκλεισμό, προσπαθούμε να κατανοήσουμε τις σύνθετες διαδικασίες μέσω των οποίων άτομα ή ομάδες μιας συγκεκριμένης κοινωνίας σταδιακά οδηγούνται εκτός του κοινωνικού συστήματος. Δεν αρκεί, όπως γράφει ο Room (1995: 237), «να μετρήσουμε και να περιγράψουμε τα χαρακτηριστικά των κοινωνικά αποκλεισμένων. Πρέπει επίσης να κατανοήσουμε και να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού και να επισημάνουμε τους παράγοντες που διευκολύνουν την είσοδο ή έξοδο από καταστάσεις αποκλεισμού». Το ίδιο επισημαίνει και η ΕΕ υπογραμμίζοντας τη «δομική φύση των διαδικασιών μέσω των οποίων αποκλείονται τμήματα του πληθυσμού από τις οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες» (European Commission, 1992:20).

(δ) *Η χωρική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού.* Η συσσώρευση των αρνητικών αποτελεσμάτων του κοινωνικού αποκλεισμού γίνεται περισσότερο ορατή στην περίπτωση της χωρικής του συγκέντρωσης. Έχει διαπιστωθεί ότι οι «τόποι» (places) διαμονής των ανθρώπων (ήπειρος, χώρα, περιφέρεια, τοπική κοινότητα), συμβάλλουν με διαφορετικό τρόπο στην πρόσβαση, στη συμμετοχή ή/και στην κοινωνική ένταξη, εφόσον συνδέονται με συλλογικές μνήμες, αποδίδουν κοινωνικές ταυτότητες και διαφέρουν ως προς τους πόρους, τις υποδομές (υλικές, κοινωνικές και πολιτισμικές) και την κοινωνική σύνθεση (Silver 2015: 2). Για παράδειγμα, η συσσώρευση των κοινωνικών μειονεκτημάτων δεν προκαλείται μόνο από την έλλειψη προσωπικών ή οικογενειακών πόρων αλλά και από τις ανεπαρκείς ή μη ικανοποιητικές υποδομές και υπηρεσίες που προσφέρονται στο πλαίσιο της τοπικής κοινωνίας, όπως ερειπωμένα σχολεία, απομακρυσμένα από τον τόπο κατοικίας καταστήματα, ανεπαρκή τοπικά συγκοινωνιακά δίκτυα, ελλειπείς κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ. Εξίσου σημαντικό ρόλο στη δημιουργία ή όχι καταστάσεων αποκλεισμού παίζουν, επίσης, τα διάφορα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της τοπικής κοινωνίας όπως διάφορες τοπικές παραδόσεις αλληλοβοήθειας, εθελοντικές οργανώσεις αυτοβοήθειας, άτυπα δίκτυα φροντίδας κ.λπ. (Moulaert 1995:175-191). Κατά συνέπεια, ο βαθμός ευαλωτότητας στον κοινωνικό αποκλεισμό εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τους «πόρους» που μπορούν να αντλήσουν από την τοπική κοινωνία που ζουν (Room 1995: 238), ενώ «αρνητικά» κοινωνικά περιβάλλοντα ενισχύουν και διαιωνίζουν τον αποκλεισμό των ατόμων ή ομάδων (Kristensen

1995:146-158). Από τα παραπάνω γίνεται προφανές ότι η χωρική διάσταση του κοινωνικού αποκλεισμού καθίσταται ιδιαίτερα σημαντική από τη στιγμή που ο κοινωνικός αποκλεισμός διαφόρων ομάδων στις σύγχρονες αστικές κοινωνίες παίρνει κυρίως τη μορφή της χωροταξικής απομόνωσης. Η απομόνωση αυτή καθορίζει σε μεγάλο βαθμό τις τωρινές αλλά και προδιαγράφει τις μελλοντικές συνθήκες ζωής των ομάδων αυτών (Byrne 2005: 10). Έχει, επίσης, μεγάλη σημασία και για την αποτελεσματική καταπολέμηση του φαινομένου. Αυτό σημαίνει ότι, πρώτον, τα προγράμματα για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού πρέπει να σχεδιάζονται και να εφαρμόζονται όχι κεντρικά, αλλά σύμφωνα με τα δεδομένα και τις ιδιαιτερότητες της τοπικής κοινωνίας και των συγκεκριμένων αναγκών του πληθυσμού της (Ραφαήλ 2001:275). Και δεύτερον, ότι οι πολιτικές κατά του αποκλεισμού στο τοπικό επίπεδο, δεν πρέπει να παίρνουν μόνο τη μορφή προγραμμάτων για τα αποκλεισμένα άτομα ή ομάδες, αλλά και τη μορφή επενδύσεων για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών.

Μέρος της ολοένα και αυξανόμενης δημοφιλίας του κοινωνικού αποκλεισμού έχει αποδοθεί στην «πολιτική γοητεία» του. Έχει υποστηριχθεί ότι εκλαμβάνεται ως μια έννοια λιγότερο ενοχλητική και απειλητική από τη φτώχεια και η σημασιολογική ευελιξία της επιτρέπει την αποδοχή της από μια ευρεία γκάμα πολιτικών απόψεων και θέσεων. Επιπλέον, η δυσκολία της ποσοτικής και εμπειρικής τεκμηρίωσής του επιτρέπει μια αέναη συνέχιση των συζητήσεων χωρίς την ανάληψη συγκεκριμένων πολιτικών δεσμεύσεων για την καταπολέμησή του. Εξίσου αδιαμφισβήτητη με την πολιτική δημοφιλία είναι και η ένταση της ακαδημαϊκής κριτικής για τον κοινωνικό αποκλεισμό. Δεν είναι λίγοι εκείνοι που τον κατηγορούν για ασάφεια και αοριστία, μειονεκτήματα που ακυρώνουν σε μεγάλο βαθμό την αναλυτική και ερμηνευτική αξία του (Mackenzie et al. 2012). Υποστηρίζουν ότι η ευρύτητα του όρου είναι τόσο μεγάλη που μπορεί να συμπεριλάβει σχεδόν οτιδήποτε. Έχει, επίσης, συνδεθεί με την άνοδο, από τη δεκαετία του '70 και μετά, της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας (Veit- Wilson 1998, Byrne 2005, Levitas, 1998), ενώ έχει υπογραμμιστεί ο κίνδυνος της χρήσης του ως μιας «κουρτίνας» για την απόκρυψη της ακραίας φτώχειας και ως μιας «κατηγορητικής ετικέτας» που καθιστά τους φτωχούς υπεύθυνους για την κατάστασή τους (Hick 2012). Ακόμη, έχουν επισημανθεί οι περιορισμοί της εφαρμογής του «αποκλεισμού», ως μιας έννοιας που αναπτύχθηκε στις βιομηχανικές χώρες του βορείου ημισφαιρίου με καλά ανεπτυγμένα συστήματα κοινωνικής προστασίας, σε εθνικά κράτη με ασθενή διακυβέρνηση, ελάχιστη κοινωνική προστασία, μεγάλη παραοικονομία και την πλειοψηφία του πληθυσμού να ζει σε συνθήκες ακραίας φτώχειας (Mathieson et al 2008).

Από την άλλη πλευρά, δεν είναι λίγοι εκείνοι που συνηγορούν υπέρ της προστιθέμενης αξίας του κοινωνικού αποκλεισμού, ως αναλυτικής κατηγορίας για την ερμηνεία των κοινωνικών ανισοτήτων στις σύγχρονες μετα-βιομηχανικές κοινωνίες. Αυτή συνίσταται στο ότι (α) εξακολουθεί να παρέχει μια πιο ολιστική και περιεκτική εικόνα του κοινωνικού μειονεκτήματος, (β) ο σχεσιακός και δυναμικός χαρακτήρας του, μας επιτρέπει μια πιο «κοινωνική» (social) ή «κοινωνιολογική» (sociological) ανάλυση του κοινωνικού μειονεκτήματος, σε σύγκριση με την πιο ατομοκεντρική και οικονομοκεντρική εννοιολόγηση που χαρακτηρίζουν τις περισσότερες προσεγγίσεις για τη φτώχεια (π.χ. ατομικά χαρακτηριστικά, δυνατότητες, συνθήκες διαβίωσης, υποκειμενική ευημερία κ.λπ.), δίνοντας έμφαση στην ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή, τη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών με την ευρύτερη κοινωνία, και την αποδυνάμωση της κοινωνικής συνοχής και κοινωνικής αλληλεγγύης, και (γ) με την έμφαση που δίνει στην υπαιτιότητα και τον «φορέα» (agency) μας επιτρέπει να αναζητήσουμε τις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού έξω από τα ατομικά χαρακτηριστικά των αποκλεισμένων, στις άνισες σχέσεις εξουσίας και στα εγγενή δομικά χαρακτηριστικά του παγκοσμιοποιημένου καπιταλιστικού συστήματος (Φερόνας 2019).

Συνοψίζοντας, κεντρική στο *παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού* είναι η ιδέα της «απόστασης» ή της «απόσπασης» ή της «ρήξης» από τον πυρήνα της κοινωνίας, ο οποίος αποτελείται από ανθρώπους που είναι ενταγμένοι σ' ένα σύστημα κοινωνικών σχέσεων και δραστηριοτήτων που θεωρούνται φυσιολογικές ή συνηθισμένες. Στο πλαίσιο αυτό, ο *κοινωνικός αποκλεισμός*, ως το νέο βασικό εργαλείο ανάλυσης και ερμηνείας των κοινωνικών ανισοτήτων, διαφέρει από την *κοινωνική τάξη*, που απορρέει από μια αναπαράσταση της κοινωνικής ζωής ως ιεραρχικά οργανωμένης στη βάση κυρίως οικονομικών κριτηρίων. Κοιτάζοντας μέσα από το φακό του κοινωνικού αποκλεισμού οι άνθρωποι αποκλείονται, όχι απαραίτητα λόγω της συγκεκριμένης τοποθέτησής τους στην ιεραρχία των κοινωνικών τάξεων, αλλά λόγω της περιθωριοποίησής τους από τον πυρήνα της κοινωνικής ζωής. Συνεπώς, το παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού μας απομακρύνει από μια κάθετη αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι κοινωνικές ανισότητες είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής και όπου τα άτομα επιχειρούν να υπερβούν την αλλοτρίωσή του συμμετέχοντας σε συλλογικές διαδικασίες ανατροπής του συστήματος, προς μια οριζόντια αναπαράσταση της κοινωνίας (Αλεξίου 2009, 2011), όπου η κυρίαρχη τάση είναι μια πόλωση μεταξύ των «εντός» και «εκτός» και όπου οι αποκλεισμένοι λειτουργούν μέσα σε ένα εναλλακτικό κοινωνικό σύμπαν (Daly 2007: 4).

5. Από την κοινωνική τάξη στον κοινωνικό αποκλεισμό: Προκλήσεις για την κοινωνική αλληλεγγύη

Η «κοινωνική αλληλεγγύη» αποτελεί παραδοσιακά μια από τις θεμελιώδεις αλλά και πιο σύνθετες και αμφιλεγόμενες έννοιες της κοινωνικής επιστήμης. Διαφορετικές κοινωνιολογικές σχολές αντιλαμβάνονται με διαφορετικό τρόπο τις πηγές, τα όρια και τους στόχους της κοινωνικής αλληλεγγύης, αναπροσαρμόζοντας το νόημα της με τρόπο που να αντανακλά τις μεγάλες δομικές μεταβολές που συντελούνται στην κοινωνία στο πέρασμα των αιώνων και τις νέες προκλήσεις που αυτές θέτουν για την κοινωνική συνοχή (Oosterlynck και van Bouchaute 2013, Φερόνας 2016, 2018). Η σημαντικότερη, ίσως, έννοια με την οποία μπορεί να συνδεθεί είναι αυτή της αλληλεξάρτησης, η αναγνώριση δηλαδή ότι οι άνθρωποι εξαρτώνται ο ένας από τον άλλο και ότι η ευημερία του ενός σχετίζεται θετικά με την ευημερία του άλλου ή των άλλων. Από τη στιγμή που σε όλες τις κοινωνίες οι άνθρωποι είναι αλληλεξαρτώμενοι, δεν υπάρχει κάποια μορφή κοινωνίας που να μην ισχύει κάποια μορφή αλληλεγγύης (Spicker 2004). Στην ενότητα αυτή θα επιχειρήσουμε να δείξουμε ότι η μετάβαση από το παράδειγμα της κοινωνικής τάξης σ' αυτό του κοινωνικού αποκλεισμού θέτει σημαντικές προκλήσεις για τον τρόπο που η κοινωνική αλληλεγγύη συγκροτείται εννοιολογικά, οργανώνεται συλλογικά και εκφράζεται θεσμικά μέσω του κράτους πρόνοιας στις σύγχρονες κοινωνίες.

5.1. Η κοινωνική αλληλεγγύη στο παράδειγμα της κοινωνικής τάξης

Στο παράδειγμα της κοινωνικής τάξης μπορούμε να διακρίνουμε δύο επιμέρους εκδοχές της κοινωνικής αλληλεγγύης, που πηγάζουν από το έργο των Μαρξ και Βέμπερ. Καταρχάς, το εννοιολογικό οπλοστάσιο και η γενικότερη θεωρία του Μαρξ αναπτύχθηκαν ως ένα αναπόσπαστο μέρος των εργατικών αγώνων της εποχής του, που βρίσκονταν σε εξέλιξη. Μια από τις ουσιαστικές καινοτομίες του έργου του έγκειται στη χρησιμότητα του για την ενότητα της εργατικής τάξης και της συγκρότησής της ως συλλογικού υποκειμένου στον αγώνα της ενάντια στην αστική τάξη. Παρά το γεγονός ότι στο έργο του σπανίως χρησιμοποίησε τον όρο «κοινωνική αλληλεγγύη», εισήγαγε μια ιδέα για την κοινωνική αλληλεγγύη ως *αλληλεγγύη της εργατικής τάξης* (*working class solidarity*) (Stejrno 2004:42). Ειδικότερα, η αλληλεγγύη στον Μαρξ είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με τις άνισες ταξικές σχέσεις και την ικανότητά τους να δημιουργούν συλλογική δράση. Επομένως, εδράζεται σ'

έναν κοινό αγώνα γύρω από κοινά συμφέροντα ενάντια σε έναν κοινό εχθρό. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής και η τάση του να παράγει κοινωνική πόλωση αποτελεί προϋπόθεση για να καταστεί η εργατική τάξη μια «τάξη για τον εαυτό της», δηλαδή μια ομάδα ανθρώπων που διατηρούν ισχυρές σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ τους εν όψει της πάλης τους ενάντια στην αστική τάξη (Bottero 2009). Στο πλαίσιο αυτό, η έννοια της αλληλεγγύης έχει περιοριστικό χαρακτήρα (αναφέρεται στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας) ενέχει αντικειμενικές πτυχές (τα συμφέροντα που οι εργαζόμενοι μοιράζονται μεταξύ τους σε έναν κοινό αγώνα) και εξαρτάται απόλυτα από τις συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές δομές (Stejrnø 2004:46). Μπορούμε, ωστόσο, να διακρίνουμε και μια δεύτερη ιδέα περί αλληλεγγύης στον Μαρξ. Είναι η αλληλεγγύη στην μελλοντική κομμουνιστική κοινωνία, μια μορφή *ιδεατής αλληλεγγύης (ideal solidarity)*, την οποία ο Μαρξ περιέγραφε με την έννοια της κοινότητας (Gemeinschaft). Αυτή η δεύτερη ιδέα μιας πραγματικής κοινότητας ατόμων αναφερόταν σε μια μελλοντική κοινωνία, όπου το προλεταριάτο θα ήταν στην εξουσία και η ιδιωτική ιδιοκτησία των μέσων παραγωγής θα είχε καταργηθεί. Στην περίπτωση αυτή η αλληλεγγύη εμπεριέχει και κανονιστικές πτυχές (κοινές αξίες και κανόνες και αδελφικά συναισθήματα που καλλιεργούνται μέσω κοινών πολιτικών πρακτικών και αγώνων) (Stejrnø 2004:46).

Από την άλλη πλευρά ο Βέμπερ, όπως και ο Μαρξ, αναγνώρισε ότι η κοινωνία είναι δομημένη από άνισες σχέσεις εξουσίας και ότι η αλληλεγγύη καλλιεργείται με τη συμμετοχή σε μια συγκεκριμένη ομάδα γύρω από έναν κοινό αγώνα ενάντια σε άλλες ομάδες. Ωστόσο, για τον Βέμπερ, η ταξική θέση στη βάση της σχέσης των ατόμων με τα μέσα παραγωγής ήταν μόνο μια από τις πιθανές και συχνές βάσεις κοινωνικής δράσης. Όπως είδαμε και νωρίτερα οι διαφορές γοήτρου, ισχύος και κυριαρχίας μεταξύ διαφορετικών ομάδων κοινωνικής θέσης (status groups) ή των λεγόμενων κλειστών ομάδων μπορεί να αποτελέσουν εξίσου ισχυρές βάσεις κοινωνικής δράσης, με στόχο την μονοπώληση ευκαιριών και πόρων για να αποστασιοποιηθούν από άλλες ομάδες και να ενισχύσουν την εσωτερική τους αλληλεγγύη (Weber 1978: 927, 935).

Εν κατακλείδι, από το έργο των Μαρξ και Βέμπερ πηγάζει μια διακριτή κοινωνιολογική παράδοση που δεν προσεγγίζει την κοινωνική αλληλεγγύη με όρους ένταξης και κοινωνικής συνοχής, αλλά εστιάζει στη σχέση της με τις βαθιές εσωτερικές διαιρέσεις στο εσωτερικό των σύγχρονων κοινωνιών (Crow 2002:23-28). Και οι δύο υπογραμμίζουν τους τρόπους με τους οποίους η κοινωνική αλληλεγγύη κατασκευάζεται μέσω του σχηματισμού διαφορετικών

κοινωνικών ομάδων, συνδέεται άρρηκτα με άνισες σχέσεις εξουσίας και μπορεί να είναι πηγή τόσο ένταξης όσο και αποκλεισμού (Oosterlynck and Bouchaute 2013:15). Κι αυτό γιατί στο βαθμό που συμβάλει στην επίτευξη συλλογικών κοινών στόχων και συμφερόντων, αυτό αφορά τα εσωτερικά μέλη της ομάδας (insiders) και όχι τα εξωτερικά (outsiders). Κατά συνέπεια τα όρια της συλλογικότητας συμπίπτουν με τα όρια της κοινωνικής αλληλεγγύης και μπορεί να είναι, είτε σαφώς διακριτά και στεγανά (όπως π.χ. στην περίπτωση μιας ταξικής, εθνικιστικής ή θρησκευτικής ομάδας), είτε πιο θολά και ακαθόριστα. Σε γενικές γραμμές, όσο πιο σαφή είναι τα όρια της εσωτερικής αλληλεγγύης, τόσο πιο ισχυρές είναι οι αποκλείουσες διαστάσεις της (van Oorshot and Komter 1998:20).

Ωστόσο, μπορούμε να διακρίνουμε μια βασική διαφορά. Στο διπολικό σχήμα του Μαρξ η κοινωνική αλληλεγγύη ταυτίζεται με την αλληλεγγύη της εργατικής τάξης στο πλαίσιο της καπιταλιστικής κοινωνίας και στην δυναμική της να οδηγήσει σε συλλογική επαναστατική δράση. Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο ανάλυσης η θεσμοποιημένη κοινωνική αλληλεγγύη μέσω του κράτους πρόνοιας είναι ασύμβατη με το καπιταλιστικό σύστημα. Το κράτος, ως στοιχείο του εποικοδομήματος, είναι παράγωγο των κυρίαρχων οικονομικών σχέσεων και εξυπηρετεί τα συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Άρα, το κράτος στον καπιταλισμό δεν μπορεί να παρεμβαίνει κατά τέτοιο τρόπο που να υπονομεύσει την καπιταλιστική οικονομία της αγοράς, ούτε να δρα ενάντια στα μακροπρόθεσμα συμφέροντα της καπιταλιστικής τάξης. Ως εκ τούτου, είναι αδύνατον να δράσει ως φορέας αλληλεγγύης και διασφάλισης της κοινωνικής ευημερίας για το σύνολο της κοινωνίας. Αυτή η ριζική ανισότητα των κοινωνικών αποτελεσμάτων είναι ενδημική στον καπιταλισμό και δεν μπορεί να θεραπευτεί παρά μόνο με ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος (Silver 2010). Από την άλλη πλευρά, στο ιεραρχικό σχήμα του Βέμπερ η έννοια της ταξικής αλληλεγγύης διευρύνεται με την πρόταξη των ομάδων κοινωνικής θέσης (status groups), ως των εν δυνάμει φορέων της συλλογικής δράσης. Εδώ, το βασικό κριτήριο κοινωνικών διαχωρισμών δεν είναι η σχέση με τα μέσα παραγωγής, αλλά οι διαφορές ισχύος και κυριαρχίας μεταξύ κλειστών ομάδων γοήτρου που δεν αγωνίζονται για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος, αλλά ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την επιδίωξη και περιχαράκωση συλλογικών προνομίων, ευκαιριών και συμφερόντων. Υπό αυτό το πρίσμα, η θεσμοποιημένη κοινωνική αλληλεγγύη, ως κρατικής δραστηριότητα, είναι συμβατή με το καπιταλιστικό σύστημα. Το κράτος πρόνοιας έχει ως βασικό σκοπό την αναδιανομή των οικονομικών και κοινωνικών ευκαιριών

προς όφελος των πιο αδύναμων, την άμβλυνση των κοινωνικών ανισοτήτων και τη διασφάλιση της κοινωνικής ευημερίας για το σύνολο της κοινωνίας.

5.2. Η κοινωνική αλληλεγγύη στο παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού

Σε αντίθεση με το παράδειγμα της κοινωνικής τάξης η κοινωνική αλληλεγγύη ενυπάρχει αυτούσια στο παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού. Μια ματιά στην ιδιαίτερα πλούσια σχετική βιβλιογραφία αρκεί για να διαπιστώσει κανείς ότι η έννοια με την οποία έχει συνδεθεί περισσότερο ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι αυτή της *κοινωνικής ένταξης* (social inclusion). Πρόκειται για έναν πιο «θετικό» (positive) και «καταφατικό» (affirmative) όρο (Silver 2015:3) που, όπως σημειώνει η Levitas (2003:1), «αποτελεί πλέον την κεντρική νομιμοποιητική έννοια της κοινωνικής πολιτικής στην Ευρώπη και αλλού». Παρά το γεγονός ότι οι δύο έννοιες δεν είναι με κανέναν τρόπο αντίθετες⁴, σε ένα μεγάλο μέρος της ακαδημαϊκής βιβλιογραφίας, αλλά κυρίως στον πολιτικό διάλογο χρησιμοποιούνται ως τέτοιες (Levitas 2003, Cameron 2006, Rawal 2008, Silver 2010, 2015). Υπάρχει, δηλαδή, μια γενική συμφωνία ότι η ένταξη είναι κάτι καλό, ενώ ο αποκλεισμός κάτι κακό, τόσο επειδή είναι άδικος όσο και επειδή αποβαίνει εις βάρος της κοινωνικής συνοχής. Ωστόσο, και οι δύο αυτές έννοιες έχουν ως κοινό πυρήνα την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης, που είναι κυρίαρχη στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής θεωρητικής παράδοσης. Από τη μια πλευρά, ο κοινωνικός αποκλεισμός ερμηνεύει το κοινωνικό μειονέκτημα με όρους διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών και της κοινωνικής αλληλεγγύης. Από την άλλη, η κοινωνική ένταξη αφορά στη ένταξη των μελών της κοινωνίας σε κοινωνικά δίκτυα αλληλεγγύης και την αποκατάσταση της κοινωνικής συνοχής (Spicker 2014).

Το ακριβές νόημα και περιεχόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής αλληλεγγύης μετασχηματίζεται συνεχώς αντανakλώντας το εκάστοτε ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο. Διαφορετικές κοινωνίες σε διαφορετικές εποχές έχουν διαφορετικές αντιλήψεις για το ανήκειν, τη συμμετοχή, την ιδιότητα του πολίτη και εντέλει την ένταξη και την αλληλεγγύη, που εδραιώνονται στο θεσμικό τους πλαίσιο, διαμορφώνουν ατομικές επιλογές

⁴ Η κοινωνική ένταξη δεν είναι το αντίθετο του κοινωνικού αποκλεισμού για πολλούς λόγους. Καταρχάς, υπάρχει μια ποικιλία διαδικασιών κινήτρων και φορέων που παράγουν διαφορετικές μορφές αποκλεισμού και ένταξης (Silver 2015: 193). Συνεπώς, από κοινωνιολογική σκοπιά, μια απόλυτη διχοτομική διάκριση μεταξύ ένταξης και αποκλεισμού συνιστά περισσότερο μια εργαλειακή κατασκευή, παρά κάτι που προκύπτει από μια εμπειρική παρατήρηση των πραγματικών κοινωνικών συνθηκών. Στη στατική της μορφή, μια τέτοια διάκριση μετατρέπει τις σύνθετες κοινωνικές διαδικασίες σε καταστάσεις (ένταξη έναντι αποκλεισμού), αποδίδει κοινωνικές κατηγοριοποιήσεις και στιγματίζει τα άτομα ή τις κοινωνικές ομάδες (ενταγμένοι έναντι αποκλεισμένων) και, θέτοντας διακριτά όρια, εμποδίζει τη σύλληψη των πολύπλοκων κοινωνικών διαδικασιών ένταξης/αποκλεισμού (Mascareno and Carvajal 2015: 128).

και συμπεριφορές και καθορίζουν συλλογικές ταυτότητες και κοινωνικούς διαχωρισμούς. Το ερμηνευτικό πλαίσιο της Levitas (1998) έχει συνεισφέρει σημαντικά στην κατανόηση των ιδεολογικών και πολιτικών παραμέτρων που συνδέονται με τις διαφορετικές ερμηνείες του κοινωνικού αποκλεισμού και φωτίζουν τις συνέπειες σε σχέση με την ανάληψη συγκεκριμένων πολιτικών δράσεων για την αποκατάσταση της κοινωνικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής συνοχής. Η Levitas επιχειρεί να φωτίσει τον τρόπο με τον οποίο τα πολιτικο-ιδεολογικά θεμέλια των διαφορετικών «παραδειγμάτων» περί κοινωνικού αποκλεισμού μεταφράζονται σε συγκεκριμένες πολιτικές δράσεις για την αντιμετώπιση του φαινομένου. Για τον σκοπό αυτό εστιάζει το ενδιαφέρον της σε μια ανάλυση του πολιτικού «λόγου» (discourse) για τον κοινωνικό αποκλεισμό, αφού όπως υπογραμμίζει χαρακτηριστικά: «κάθε λόγος συνιστά μια συγκεκριμένη περιγραφή του κόσμου, ενώ ανοίγει ή/και κλείνει τις δυνατότητες για ανάληψη πολιτικής δράσης» (Levitas 1998: 3). Εντοπίζει τρεις διαφορετικούς πολιτικούς λόγους για τον κοινωνικό αποκλεισμό, που περιγράφονται εν συντομία παρακάτω.

Ο *αναδιανεμητικός λόγος* (Redistributive Discourse 'RED') αντιμετωπίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό κυρίως ως συνέπεια της φτώχειας. Βασικός δείκτης αποκλεισμού στον RED είναι το χαμηλό εισόδημα. Από την άποψη αυτή, η αναδιανομή του εισοδήματος για τη μείωση της φτώχειας είναι αποφασιστικής σημασίας για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού. Ωστόσο, αν και η φτώχεια παραμένει στον πυρήνα του λόγου αυτού, ο κοινωνικός αποκλεισμός ερμηνεύεται ως κάτι πιο πολύπλοκο και πολυδιάστατο από τη φτώχεια, παραπέμποντας ευθέως τα δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη (Marshall 1965). Όπως σημειώνει η Lister (1990: 68) «η φτώχεια συνεπάγεται τον αποκλεισμό από τα πλήρη δικαιώματα που απορρέουν από την ιδιότητα του πολίτη και ...υπονομεύει την ικανότητα των ανθρώπων να εκπληρώνουν τις ιδιωτικές και δημόσιες υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτή». Κατά συνέπεια ο RED δίνει έμφαση στην κοινωνική, πολιτική, πολιτιστική και οικονομική διάσταση της ιδιότητας του πολίτη, καταλήγοντας σε μια ευρύτερη κριτική της ανισότητας (Levitas 1998: 14).

Ο *λόγος για την κοινωνική ενσωμάτωση* (Social Integration Discourse 'SID') αντιμετωπίζει τον κοινωνικό αποκλεισμό ως αποτέλεσμα της έλλειψης αμειβόμενης εργασίας. Κύριος δείκτης του SID είναι η ανεργία ή η οικονομική αδράνεια. Υποστηρίζει έναν λόγο για την κοινωνική ενσωμάτωση, στο πλαίσιο του οποίου η αμειβόμενη εργασία αποτελεί το πρωταρχικό ή και το μοναδικό μέσο ενσωμάτωσης των ατόμων που βρίσκονται σε ηλικία εργασίας στην κοινωνία. Σε αντίθεση με τον RED, ο SID αφήνει ελάχιστα περιθώρια

ανταμοιβής στη μη αμειβόμενη εργασία μέσω του συστήματος επιδομάτων και αποκρύπτει τους τρόπους με τους οποίους η αμειβόμενη εργασία μπορεί να αποτύχει στην πρόληψη του αποκλεισμού (πχ. φτωχοί εργαζόμενοι) ή και να οδηγήσει σε αποκλεισμό (εκτεταμένο και ακανόνιστο ωράριο εργασίας που εμποδίζει άλλες μορφές κοινωνικής συμμετοχής). Συγκαλύπτει, επίσης, τις ανισότητες μεταξύ των εργαζομένων, ιδιαίτερα των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων (Levitas 1998: 26)

Ο *ηθικός λόγος για την υπο-τάξη* (Moral Underclass Discourse ‘MUD’), δίνει έμφαση στις ηθικές και πολιτισμικές αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού και επικεντρώνεται κυρίως στον ηθικό κίνδυνο της εξάρτησης. Άρα ο λόγος αυτός αφορά στα νοικοκυριά με κανένα απασχολούμενο μέλος και όχι στο ζήτημα της προσκόλλησης στην αγορά εργασίας. Ο MUD τείνει να επαναλαμβάνει το ζήτημα των επικίνδυνων τάξεων, να επικεντρώνεται στις συνέπειες που έχει ο κοινωνικός αποκλεισμός για την κοινωνική ευταξία και να δίνει έμφαση σε συγκεκριμένες ομάδες (π.χ. νέοι άνεργοι που θεωρούνται δυνητικοί εγκληματίες, άστεγοι, ανύπανδρες μητέρες κ.λπ.).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι παραπάνω «λόγοι» της Levitas, αποτελούν «ιδεατούς τύπους» (ideal types) και ότι στις περισσότερες κοινωνίες συναντά κανείς μεικτούς τύπους που αντανακλούν την ποικιλία ιδεολογικών τοποθετήσεων και ερμηνειών για τη σχέση κοινωνικού αποκλεισμού και αλληλεγγύης (De Haan 2001). Στην πραγματικότητα δηλαδή και ως αποτέλεσμα των πολιτικών συμβιβασμών συνυπάρχουν συχνά ταυτόχρονα σε διάφορες μορφές και συνδυασμούς. Ωστόσο, σύμφωνα με τη Levitas (1996) παρά τις σαφείς διαφορές μεταξύ τους, μπορούν να ενοποιηθούν κάτω από την *κοινή θεωρητική ηγεμονία του λειτουργισμού* (Emile Durkheim 1893), που δίνει έμφαση σε έννοιες, όπως η κοινωνική ένταξη και η κοινωνική συνοχή. Στο παράδειγμα αυτό, μια σταθερή και συνεκτική κοινωνία θεωρείται ότι θεμελιώνεται στην κοινωνική συναίνεση, είτε στη βάση ενός αποτελεσματικού κράτους πρόνοιας (RED), είτε στην απρόσκοπτη λειτουργία της αγοράς και ειδικότερα της αγοράς εργασίας (SID), είτε στη διασφάλιση της πολιτισμικής ομοιομορφίας (MUD). Στην περίπτωση που αυτή η κοινωνική συναίνεση καταρρεύσει τότε ελλοχεύει ο κίνδυνος διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών που συνθέτουν την κοινωνική αλληλεγγύη και κατάρρευσης της ευρύτερης κοινωνικής συνοχής. Κατά συνέπεια, απαιτούνται αποτελεσματικά μέτρα για την επανα-θεμελίωση της συναίνεσης και της κοινωνικής ενότητας, είτε μέσω μιας ισχυρής αναδιανεμητικής πολιτικής και εμπέδωσης των κοινωνικών δικαιωμάτων (RED), είτε μέσω της ένταξης στην αμειβόμενη εργασία (SID), είτε μέσω της

αποκατάστασης των συντηρητικών κωδίκων συμπεριφοράς και της εθνικής πολιτιστικής ενότητας (MUD) (Schierup, Krifors and Slavic 2015:213).

Συμπερασματικά, στο παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού η κοινωνική αλληλεγγύη προσλαμβάνει τη μορφή της κοινωνικής ένταξης και της διασφάλισης της ευρύτερης κοινωνικής συνοχής. Οι ανισότητες προσεγγίζονται με βασικό άξονα ανάλυσης τις κοινωνικές σχέσεις ανάμεσα σε δύο ομάδες: τους ενταγμένους και τους αποκλεισμένους. Μια τέτοια οριζόντια διχοτομική αντίληψη, αν και εφιστά την προσοχή στους φορείς και τις δυνάμεις που κινούν τις διαδικασίες του αποκλεισμού, δεν λαμβάνει υπόψη το διαφορετικό βαθμό πρόσβασης των κοινωνικών ομάδων στους πόρους και τη δύναμη, που είναι εμφανής σε όλες τις κοινωνίες. Επίσης, δε λαμβάνει υπόψη τη διαφορετική έμφαση που δίνεται από τους διάφορους ορισμούς σχετικά με τις δυνατότητες για δράση (agency) από τους ανθρώπους που βιώνουν τις διαδικασίες του αποκλεισμού (Mathieson et al 2008:18). Αυτό με τη σειρά του σημαίνει, ότι το αίτημα για «κοινωνική ένταξη» (social inclusion) ως ο αντίθετος πόλος του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως προβάλλεται σήμερα, μπορεί να είναι παραπλανητικό με όρους κοινωνικής δικαιοσύνης. Όπως σωστά έχει επισημάνει η Levitas (1996), με τον προσδιορισμό των κοινωνικά αποκλεισμένων ως ομάδων εκτός του κύριου κορμού της κοινωνίας ή και εκτός αυτής καθαυτής της κοινωνίας υπονοείται ότι εάν οι αποκλεισμένοι βοηθηθούν ή παρακινηθούν να διασχίσουν τα όριά της, τότε όλα θα είναι μια χαρά και ότι οι ανισότητες μεταξύ των μη αποκλεισμένων έχουν μηδαμινή σημασία σε σχέση με τον διαχωρισμό σε άτομα εκτός και εντός της κοινωνίας. Με τον τρόπο αυτό, η προσέγγιση με όρους ένταξης/αποκλεισμού μπορεί να συμβάλει στη νομιμοποίηση της συνύπαρξης μιας ολοφάνερης κοινωνικής στέρησης από τη μια μεριά και της άκριτης αποδοχής του καπιταλισμού από την άλλη. Από την άλλη πλευρά, το όραμα μιας συνεκτικής και αλληλέγγυας κοινωνίας μπορεί να προέλθει μόνο μέσα έναν «μετασχηματισμό του κοινωνικού» (transformation of the social), μέσω της ανακατανομής ισχύος και σχέσεων εξουσίας υπέρ των κοινωνικά αποκλεισμένων (Sealey 2015:612). Σ' ένα τέτοιο πλαίσιο, η προβληματική του αποκλεισμού μπορεί να ορθώσει έναν κριτικό λόγο για τις βαθύτερες και θεμελιώδεις αιτίες του κοινωνικού αποκλεισμού και τη δυνατότητα αποκατάστασης της κοινωνικής συνοχής και αλληλεγγύης στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες.

6. Συμπέρασμα

Το κεντρικό επιχείρημα που αναπτύχθηκε στο παρόν κεφάλαιο είναι ότι η σταδιακή εξάπλωση και παγκόσμια επικράτηση της προβληματικής του κοινωνικού αποκλεισμού δεν συνιστά απλώς μια ορολογική μετάβαση σε επίπεδο εννοιών, αλλά μια «παραδειγματική» αλλαγή του τρόπου ανάλυσης και ερμηνείας των κοινωνικών ανισοτήτων στη σύγχρονη μεταβιομηχανική κοινωνία. Το *παράδειγμα της κοινωνικής τάξης*, ως κεντρικό εργαλείο ανάλυσης του κοινωνικού μειονεκτήματος στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας, αντικαταστάθηκε σταδιακά από το *παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού*. Το νέο αυτό παράδειγμα παραπέμπει σε μια νέα θέαση του κοινωνικού, αφού μας απομακρύνει από μια *κάθετη* αναπαράσταση της κοινωνίας, όπου οι ανισότητες είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της λειτουργίας του οικονομικού συστήματος και του τρόπου παραγωγής, προς όφελος μιας *οριζόντιας* διχοτομικής αναπαράστασης της κοινωνίας, όπου η κυρίαρχη τάση είναι μια πόλωση μεταξύ των ενταγμένων και των αποκλεισμένων. Η μετάβαση από το παράδειγμα της κοινωνικής τάξης στο παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού θέτει σημαντικές προκλήσεις για τον τρόπο που η κοινωνική αλληλεγγύη συγκροτείται εννοιολογικά, οργανώνεται συλλογικά και εκφράζεται θεσμικά. Από τη μια πλευρά, στο παράδειγμα της κοινωνικής τάξης η κοινωνική αλληλεγγύη κατασκευάζεται μέσω του σχηματισμού διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και συνδέεται άρρηκτα με την εκάστοτε οικονομική και κοινωνική δομή και τις άνισες σχέσεις εξουσίας. Ένα τέτοιο πλαίσιο ανάλυσης είναι σύμφυτο με μια κριτική του υφιστάμενου κοινωνικο-οικονομικού συστήματος, ενώ η θεσμοποιημένη κοινωνική αλληλεγγύη μέσω του κράτους πρόνοιας, είτε είναι ασύμβατη με το καπιταλιστικό σύστημα (σοσιαλιστική παράδοση) είτε προϋποθέτει ισχυρή αναδιανομή και εμπέδωση των κοινωνικών δικαιωμάτων (σοσιαλδημοκρατική παράδοση). Από την άλλη, στο παράδειγμα του κοινωνικού αποκλεισμού η κοινωνική αλληλεγγύη προσεγγίζεται λειτουργικά με όρους κοινωνικής ένταξης και κοινωνικής συνοχής. Με τον τρόπο αυτό, η προσέγγιση αυτή μπορεί να συμβάλει στη νομιμοποίηση της συνύπαρξης μιας ολοφάνερης κοινωνικής στέρησης από τη μια μεριά και της άκριτης αποδοχής του καπιταλισμού από την άλλη.

Βιβλιογραφία

Ξενόγλωσση

- Allman D. (2013), “The Sociology of Social Inclusion”, *SAGE Open*, January – March 2013, pp.1-16.
- Armstrong K. (2010), *Governing Social Inclusion Europeanization through Policy Co-ordination*, Oxford: Oxford University Press.
- Beck U. (1992), *Risk society: Towards a new modernity*, London: Sage Publications Limited.
- Beck U. (2005), «Inequality and Recognition: pan-European Social Conflicts and their Political Dynamic», in A. Giddens & P. Diamond (eds.), *The New Egalitarianism*, Polity Press pp. 120-142.
- Beland D. and Mahon R. (2016), *Social Policy*, Edward Elgar, Cheltenham, UK.
- Bell D. (1976), *The Coming of Post Industrial Society*, New York: Basic Books.
- Bottero, W. 2009, “Class” consciousness.” In G. Ritzer (ed.) *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Oxford: Blackwell Publishing.
- Bottomore T.B. (1965), *Classes in Modern Society*, London: Random House.
- Burchardt T., Le Grand J., Piachaud D. (2002), “Degrees of exclusion: Developing a dynamic, multidimensional measure”, in Hills J., Le Grand J., Piachaud D., (eds.), *Understanding social exclusion*, Oxford: Oxford University Press, pp. 30-43.
- Byrne D. (2005), *Social Exclusion*, Buckingham: Open University Press.
- Cameron C. (2006), “Geographies of welfare and exclusion: Social Inclusion and Exception”, in *Progress in Human Geography* 30, 3 (2006) Pp. 396–404.
- Crow G. (2002), *Social solidarities*, Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- Daly M. (2006), “EU social policy after Lisbon”, *Journal of Common Market Studies*, vol. 44, 3: 461-481.
- Daly M. (2007), “Whither EU Social Policy? An Account and Assessment of Developments in the Lisbon Social Inclusion Process”, *Journal of Social Policy*, Vol. 37, No.1, pp. 1-19.
- De Haan A. (2001), “Social Exclusion: enriching the understanding of deprivation” World Development Report Forum on ‘Inclusion, Justice and Poverty Reduction’.
- Durkheim E. ([1893] 1984), *The Division of Labour in Society* (W. D. Halls, Trans.), Houndmills/London: MacMillan.
- European Commission (1992), *Towards a Europe of Solidarity. Intensifying the Fight Against Social Exclusion*, COM (92) 542 Final, Brussels, 23 December 1992.

- Estivill J. (2003), *Concepts and strategies for combating social exclusion*, Geneva: ILO.
- Hick R. (2012), "The Capability Approach: Insights for a new poverty focus", *Journal of Social Policy*, Vol. 41, No 2, pp. 291-308.
- Jehoel-Gijsbers J. and Vrooman C. (2007), *Explaining Social Exclusion: A theoretical model tested in the Netherlands*, The Netherlands Institute for Social Research/scp The Hague, July 2007.
- Kerbo, H. (2006), "Social Stratification". In Bryant Cl. and Peck D. (eds) *21st Century Sociology: A Reference Handbook*, SAGE Publications Inc., pp. 228-236.
- Kristensen H. (1995), "Social exclusion and spatial stress : the connections", in Room G. (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: The Polity Press, pp.146-157.
- Levitas R. (1996), "The concept of social exclusion and the new Durkheimian hegemony", *Critical Social Policy* 16(1).
- Levitas R. (1998), *The Inclusive Society? Social Exclusion and the new Labour*, London: Macmillan.
- Levitas R. (2003), "The Idea of Social Inclusion", in *2003 Social Inclusion Research Conference*, Canadian Council on Social Development.
- Levitas R., Pantazis C., Fahmy E., Gordon D., Lloyd E. and Patsios, D. (2007), *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*, Bristol University.
- Littlewood P., Herkommer S. and Koch M. (2007), "Social exclusion, the underclass and welfare. A critical analysis", in Harrysson, Lars and Michael O'Brien (2007), (eds.), *Social welfare, Social exclusion - A life course frame*, Lund: Värpinge Ord & Text.
- Lister R. (1990), *The exclusive society: citizenship and the poor*, London: CPAG.
- Mackenzie M., Reid M., Turner F., Wang Y., Clarke J., Sridharan S., Platt S. and O' Donnel, C. (2012), "Reaching the hard-to-reach: conceptual puzzles and challenges for policy and practice", *Journal of Social Policy*, Vol. 41, No 3, pp. 511-532.
- Madanipour A, Shucksmith M. and Talbot H. (2015), "Concepts of poverty and social exclusion in Europe", *Local Economy*, 30(7), pp. 721-741.
- Mascareno A. and Carvajal F. (2015), "The Different Faces of Inclusion and Exclusion", *Cepal Review* 116, pp. 128-141.

- Mathieson J., Popay J., Enoch E., Escorel S., Hernandez M., Johnston H. and Rispel L. (2008), *Social Exclusion - Meaning, measurement and experience and links to health inequalities - A review of literature*, SEKN, WHO CSDH, Lancaster University.
- Moulaert F. (1995), "Measuring socioeconomic disintegration at the local level in Europe : an analytical framework", in Room G. (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol: The Polity Press, pp. 175-190.
- Munck R. (2005), "Social Exclusion: New Inequality Paradigm for the Era of Globalization", in M. Romero and E. Margolis (eds) *Blackwell Companion to Social Inequalities*. UK: Blackwell, p. 31-50.
- Murphy, R. (1988), *Social Closure: The Theory of Monopolization and Exclusion*, Oxford: Clarendon Press.
- Kuhn S. Th. (1996), *The Structure of the Scientific Revolutions*, University of Chicago Press.
- Marshall T.H. (1965), *Citizenship and Social Class*, London: Cambridge University Press.
- Offe C. (1985), "New Social Movements: Challenging the Boundaries of Institutional Politics", *Social Research*, 52:4, pp.817-868.
- Oosterlynck S. and van Bouchaute B. (2013), «Social Solidarities: The Search of Solidarity in Sociology», *DieGem Working Paper*, 24-04-2013.
- Pahl R.E. (1989), "Is the Emperor Naked? Some questions on the adequacy of sociological theory in urban and regional research", *International journal of Urban and Regional Research*, Vol. 13(4), pp. 709-720.
- Pakulski J. and Waters M. (1996), "The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society", *Theory and Society*, Vol, 25, pp. 667-691.
- Parkin, F. (1979), *Marxist and Class Theory: A Bourgeois Critique*, London: Tavistock Publications.
- Paugam S. (1996) "A New Social Contract? Poverty and Social Exclusion: A Sociological View", *EUI Working Papers* RSC No. 96/37, Badia Fiesolana.
- Paugam S. (2017), "Poverty and Attachment Regimes in Modern Societies", in J. Schroeder et al. (Hrsg.), *Soziale Bildungsarbeit – Europäische Debatten und Projekte*, Soziale Arbeit als Wohlfahrtsproduktion, Springer Fachmedien Wiesbaden 2017.
- Popay J., Escorel S., Hernandez M., Johnston H., Mathieson J., and Rispel L. (2008), *Understanding and tackling social exclusion; Final Report of the Social Exclusion Knowledge Network of the Commission on Social Determinants of Health*, Geneva: WHO.

- Rawal N. (2008), "Social Inclusion and Exclusion: A Review", *Dhaulagiri Journal of Sociology and Anthropology*, Vol.2, pp. 161-180.
- Room G. et.al. (1991), *National Policies to Combat Social Exclusion*, First Annual Report of the EC Observatory on Policies to Combat Social Exclusion, European Commission, Brussels.
- Room G. (1995), "Poverty and social exclusion: the new European agenda for policy and research", in Room G. (ed.), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, The Polity Press, Bristol, pp.1-9.
- Sealey C. (2015), "Social Exclusion: re-examining its conceptual relevance to tackling inequality and social injustice", *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 35 Issue 9/10, pp. 600-617.
- Sen A. (2000), "Social Exclusion: Concept, Application and Scrutiny". *Social Development Papers No1*, Office of Environment and Social Development, Asian Development Bank.
- Schierup, C.-U., Krifors, Karin and Slavnic, Zoran (2015). Social exclusion: migration and social vulnerability in Dahlstedt, M. and A. Neergaard (Eds.) *International Migration and Ethnic Relations*. London and New York, Routledge: 200-226.
- Silver H. (1994), "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms", *International Labour Review*, vol. 133.
- Silver H. (2010), "Understanding Social Inclusion and its Meaning for Australia", *Australian Journal of Social Issues*, Vol.45 No.2 WINTER 2010.
- Silver H. (2012), "Social Exclusion", in *Blackwell Encyclopedia of Sociology*, London: Blackwell, pp, 4419-4421.
- Silver H. (2015), "The Contexts of Social Inclusion", *DESA Working Paper No. 144*, New York: United Nations Department of Economic and Social Affairs.
- Simmel G. (1971[1908]), "The Poor", in D. Levin (ed) *On Individuality and Social Forms. Selected Writings of G. Simmel*, University of Chicago Press, pp. 150-178.
- Spicker P. (2014), "Cohesion, exclusion and social quality", *International journal of social quality*, 4(1), pp. 95-107. Available from: <https://dx.doi.org/10.3167/IJSQ.2014.040107>
- Stjernø S. (2004), *Solidarity in Europe. The history of an idea*, Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Stjernø S. (2011), "The Idea of Solidarity in Europe", *European Journal of Social Law*, No 3, Die Keure Legal Publisher.

- Talbot H. Madanipour A. and Shucksmith, M. (2012), *Review of Concepts of Poverty and Social Exclusion*, TIPSE Programm, Working Paper 1, University of Newcastle, December 2012.
- Van Oorshot W. and Komter A. (1998), "What is it that ties...? Theoretical Perspectives on Social Bonds", *Sociale Wetenschappen*, 41(3), pp. 4-24.
- Veit-Wilson J. (1998), *Setting adequacy standards*, Bristol: Policy Press.
- Weber, M. (1922) 1978. *Economy! and! Society! An! Outline! of! Interpretative! Sociology.* Berkeley: University of California Press.

Ελληνόγλωσση

- Αλεξίου Θ. (2009), «Κοινωνική Τάξη και Κοινωνική Πολιτική: Αναθεωρήσεις και Επαναπροσδιορισμοί», *Επιθεώρηση Οικονομικών Επιστημών*, 16:209-226.
- Αλεξίου Θ. (2011), «Για μια Πολιτική Οικονομία του Κοινωνικού Αποκλεισμού», *Εκπαιδευτικά Νέα*
- Bauman Z. (2008), *Ζωή για κατανάλωση*, Αθήνα: Πολύτροπον (μτφ. Γιώργος Καράμπελας).
- Εμμανουήλ Δ. (2016), "Εισαγωγή: Κοινωνικές τάξεις και κατανάλωση. Το θεωρητικό πεδίο και η έρευνα στην Αθήνα του 2013", στο Δημήτρης Εμμανουήλ (επιμ.) *Κοινωνικές τάξεις και κατανάλωση*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σελ. 11-35.
- Gough, I. (2008), *Η Πολιτική Οικονομία του Κοινωνικού Κράτους* (μτφ.), Αθήνα: Σαββάλας.
- Hughes M.- Kroehler C. J., (2007) *Κοινωνιολογία: Βασικές έννοιες*, (μτφρ.), Αθήνα: Κριτική.
- Κασιμάτη Κ. (1998), "Εισαγωγή", στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Gutenberg, Αθήνα, σελ.13-35.
- Κασιμάτη Κ. (2004), *Δομές και ροές: Το φαινόμενο της κοινωνικής και επαγγελματικής κινητικότητας*, Αθήνα: Gutenberg.
- Καυταντζόγλου Ι. (2006), *Κοινωνικός Αποκλεισμός: Εκτός, εντός και υπό. Θεωρητικές, ιστορικές και πολιτικές καταβολές μιας διφορούμενης έννοιας*, Αθήνα: Σαββάλας.
- Messu M. (1996), "Φτώχεια και αποκλεισμός στη Γαλλία", στο Merrien F.X. (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη Φτώχεια*, Αθήνα: Κατάρτι, σελ. 171-211.
- Μοσχονάς Α. (2005), *Τάξεις και στρώματα στις σύγχρονες κοινωνίες*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Παπαδοπούλου Δ. (2012), *Κοινωνιολογία του Αποκλεισμού στην εποχή της Παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Τόπος.

- Παπαδόπουλος Α. (2008), «Η συζήτηση σχετικά με την κοινωνική τάξη και το κοινωνικό φύλο». στο Κονιόρδος Σ. (επιμ.) *Ανθολόγιο, Θεωρητικά Διλλήματα και Κοινωνική Πραγματικότητα*, ΕΑΠ: Πάτρα, σελ. 163-198.
- Ραφαήλ Μ. (2001), *Κοινωνική Προστασία και Κοινωνική Διοίκηση*, Σειρά: Θεσμοί της Ελληνικής Κοινωνίας, Νο 14, Αθήνα: Σάκκουλας.
- Ritzer G. (2012), *Σύγχρονη Κοινωνιολογική Θεωρία*, Έβδομη Έκδοση. Αθήνα: Κριτική (μτφ.).
- Spicker P. (2004), *Το Κράτος Πρόνοιας: Μια γενική θεωρία*, Αθήνα: Διόνικος (μτφ.).
- Τσιάκαλος Γ. (1998), «Κοινωνικός αποκλεισμός : ορισμοί, πλαίσιο και σημασία», στο Κασιμάτη Κ. (επιμ.), *Κοινωνικός Αποκλεισμός : Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα: Gutenberg, σελ. 39-65.
- Φερόνας, Α. (2016), «Μετασχηματισμοί της Κοινωνικής Αλληλεγγύης στην Εποχή της Κρίσης: Όψεις της Ευρωπαϊκής και Ελληνικής Εμπειρίας», *Πρακτικά 5^{ου} Συνεδρίου Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα, 10-12 Δεκεμβρίου 2015, σελ. 683-695.
http://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/praktika_5ou_sunedriou_me_isbn.pdf
- Φερόνας, Α. (2018), «Κοινωνικές Ανάγκες, Κοινωνικοί Κίνδυνοι και Κοινωνική Αλληλεγγύη», στο Σακελλαρόπουλος κ.α. (επιμ.) *Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα: Διόνικος, σελ. 115-131.
- Φερόνας, Α. (2019), *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*, Αθήνα: Διόνικος.